

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՏԵՍԻԱՍ ԿՆԻԴԱՑՈՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ*

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՅԱՆ

Հունաստանի դասական ժամանակաշրջանի պատմագրության նշանակությունը դժվար է գերազնահատել ինչպես համաշխարհային պատմագրության, այնպես էլ հայագիտության դիտանկյուններից: Բավական է միայն հիշել, թե Հայաստանի վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ որքան բացառիկ ու անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի երկերը: Նրանց կողքին կան հեղինակներ, որոնց աշխատությունները, դժբախտաբար, չեն պահպանվել, սակայն դրանցից առանձին հատվածներ հասել են մեր օրերն այլ հեղինակների աշխատանքների միջնորդությամբ: Այդպիսի հեղինակ է Կտեսիաս Կնիդացին (Ք.ա. V-IV դդ.), որի աշխատանքների հատվածները մեզ են հասել հիմնականում Դիոդորոս Սիկիլիացու և Փոտ պատրիարքի, նաև այլ հեղինակների երկերի միջոցով:

Կտեսիաս Կնիդացու՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները հրատարակվել են տարբեր ուսումնասիրություններում, այդ հեղինակից պահպանված հատվածների ժողովածուներում, սակայն դրանք պատշաճ և ամբողջական քննարկման առարկա չեն դարձել հայագիտության տեսանկյունից, չեն արժևորվել իբրև հայագիտության սկզբնաղբյուր: Այս հրապարակմամբ կվորձենք մասամբ լրացնել այդ բացը:

Կտեսիաս Կնիդացին ծնվել է Ք.ա. մոտ 441 թվականին: Որպես ռազմագերի հայտնվելով Պարսկաստանում՝ նա Ք.ա. 415-398 թթ. անցկացրել է այնտեղ: Լինելով մասնագիտությամբ բժիշկ՝ արագ գնահատվել է պարսկական միջավայրում՝ դառնալով Աքեմենյան արքաներ Դարեհ Բ-ի (Ք.ա. 423-405 թթ.) և Արտաքսերքսես Բ-ի (Ք.ա. 405-359 թթ.) արքունի բժիշկը:

Կտեսիաս Կնիդացին հեղինակել է «Պարսկականք» («Pepsika»), «Հնդկականք» («Indika»), բժշկագիտական և այլ երկեր: Հայաստանի պատմության համար կարևոր տեղեկություններ է պարունակել «Պարսկականքը», որը դասական ժամանակաշրջանի մյուս հույն

* Աշխատանքը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳԿ 18T-6A357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

պատմագիրների համեմատությամբ ունեցել է կարևոր աղբյուրագիտական առավելություն: Հեղինակը, տասնյոթ տարի անցկացնելով Պարսկաստանում և աշխատելով արքունիքում, օգտագործել է պարսկական դիվաններում եղած վավերագրերը, նաև տեղի ժողովրդական գրույցները: Հայրենիք վերադառնալուց հետո գրած աշխատության էջերում Կտեսիաս Կնիդացին անդրադառնում է նաև մյուս հույն հեղինակների երկերին՝ հաճախ հակադրվելով դրանց, ճշգրտումներ կամ լրացումներ կատարելով, ինչից ակնհայտ է, որ նա կատարելապես տիրապետում էր նաև հունական պատմագրական աղբյուրներին¹:

Կտեսիաս Կնիդացու «Պարսկականք» աշխատությունը բաղկացած է եղել 23 գրքից: Առաջին վեցում ներկայացվել է Ասորեստանի և Մարաստանի պատմությունը: 7-13-րդ գրքերն ընդգրկել են Պարսկաստանի պատմությունը՝ հիմնադրումից մինչև Քսերքսես արքայի (Ք.ա. 486-465 թթ.) իշխանության ավարտը, իսկ 14-23-րդ գրքերը՝ Ք.ա. 465-398 թթ. Պարսկաստանի պատմությունը:

Ինչպես նշվեց, Կտեսիաս Կնիդացու «Պարսկականք» աշխատությունը չի պահպանվել: Առաջին վեց գրքերի մասին պատկերացում ենք կազմում Դիոդորոս Միկիլիացու «Պատմական գրադարան» աշխատության շնորհիվ, որի երկրորդ գիրքը գլխավորապես հիմնված է Կտեսիաս Կնիդացու երկի վրա: Իսկ «Պարսկականքի» 7-23-րդ գրքերի քաղվածքները կատարել է Բյուզանդիայի հայագրի Փոս պատրիարքը (IX դ.)²:

Այժմ անդրադառնանք Կտեսիաս Կնիդացու՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկություններին՝ խմբավորելով դրանք ըստ բովանդակության:

Կտեսիաս Կնիդացին Ասորեստան-Հայաստան (Ուրարտու) հարաբերությունների մասին: Հայաստանի վերաբերյալ Կտեսիաս Կնիդացու

¹ Կտեսիաս Կնիդացու կյանքի, գործունեության և երկերի մասին հանգամանքներն տե՛ս **J. Marquart**, Die Assyriaka des Ktesias, “Philologus: Zeitschrift für das classische Altertum”, Sechster Supplementband, Göttingen, 1891-1893, էջ 501-658; **G. Goossens**, L’histoire d’Assyrie de Ktesias. («L’antiquité classique»), t. IX, 1940, էջ 25-45; **F. W. König**, Die Persika des Ktesias von Knidos, “Archiv für Orientforschung”, Beiheft 18, Graz, 1972; **И. В. Пьянков**, Ктесий как историк, «Античная древность и средние века», № 11, Свердловск, 1975, էջ 52—57; **B. Eck**, Sur la vie de Ctésias, “Revue des études grecques”, tome 103, Paris, 1990, էջ 409-434; **D. Lenfant**, Greek Historians of Persia // Companion to Greek and Roman Historiography, Blackwell Publishing, 2007, էջ 183-191; **T. Abe**, Ktesias’ *Persica*: Persian Decadence in Greek Historiography // Memory of the Past and Its Utility: Nation, State, Society and Identity, Rome, 2014, էջ 35-53; նաև հաջորդ ծանոթագրության մեջ հղված գրականությունը:

² Կտեսիաս Կնիդացու աշխատանքներից պահպանված հատվածներն ունեցել են բազմաթիվ հրատարակություններ, տե՛ս, օրինակ, **Ctesiae Cnidi Operum reliquae** // Fragmenta collegit. textum e codd. recognovit. prolegomenis et perpetua annotatione instructum indicesque adiecit J. Ch. F. Baehr, Francofurti ad Moenum, 1824; **R. Henry**, Ctésias. La Perse, l’Inde: Les sommaires de Photius. Brussels, 1947; **J. Auberger**, Ctésias. Histoires de l’Orient. Paris, 1991; **Ctésias de Cnide**. La Perse - L’Inde - Autres fragments, Texte établi, traduit et commenté par D. Lenfant, Paris, 2004; **A. Nichols**, The Complete Fragments of Ktesias of Knidos, Translation and commentary with an introduction (PhD Dissertation). University of Florida, 2008; **L. Llewellyn-Jones, J. Robson**, Ktesias’ History of Persia. Tales of the Orient. Routledge, 2010; **J. P. Stronk**, Ktesias’ Persian History. Part I: Introduction, Text, and Translation, Düsseldorf, 2010 և այլն:

առաջին տեղեկությունը՝ քաղված «Պարսկականք» աշխատությունից, պահպանվել է Դիոդորոս Միլիլիացու «Պատմական գրադարան» երկում (գիրք II, գլ. I, 4-9): Այն Ասորեստանի և Հայաստանի հնագույն հարաբերությունների մասին է.

«(4) Առաջինը, ում պատմությունը և հիշատակումը ավանդվել է մեզ, մեծ գործեր կատարած Նինոսն է՝ ասորեստանցիների թագավորը: Նրա մասին էլ մենք կփորձենք պատմել մանրամասնությամբ: Քանզի նա բնականից լինելով ռազմասեր և նախանձախնդիր՝ առաքինության նկատմամբ, զինեց երիտասարդներից ուժեղագույններին և երկար ժամանակ մարզելով նրանց, վարժեցրեց դիմանալու ամեն տեսակի դժվարության և ռազմական վտանգների:

(Ապա պատմում է Նինոսի՝ Արաբիայի թագավոր Արիայոսի հետ դաշնակցելու, միացյալ ուժերով բաբելացիների երկիրը նվաճելու մասին – Ա. Մ.):

(8) Այնուհետև Նինոսը մեծ գորքով ներխուժելով Արմենիա, մի շարք քաղաքներ ավերելուց հետո կոտորեց տեղի բնակիչներին, ուստի և նրանց թագավոր Բարզանեսը, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրա դեմ կռվելու, առատ նվերներով դիմավորեց նրան և ասաց, որ ինքը կկատարի նրա բոլոր հրամանները:

(9) Իսկ Նինոսը նրան վերաբերվեց մեծահոգաբար և համաձայնվեց, որ նա տիրի Արմենիային և, մնալով որպես իր բարեկամը, զորք ուղարկի և միջոցներ՝ իր բանակի համար: Եվ նա, առավել ևս հզորանալով, արշավեց Մեդիայի վրա»³:

Այդ դրվագը մասնագիտական գրականության մեջ առիթ է տվել իրարամերժ քննարկումների: Բոլորը միակարծիք են այն հանրահայտ փաստի վերաբերյալ, որ Նինոսն անտիկ պատմագրության մեջ Ասորեստանի հավաքական կերպարն է, պետության հիմնադիրն ու մայրաքաղաք Նինվեի անվանադիրը: Քննարկումների առարկա է եղել Հայաստանի արքա Բարզանեսի ինքնության պարզաբանումը:

Առաջարկվել է այդ անվան ներքո տեսնել Տուշպա-Վան մայրաքաղաքի հիմնադիր Սարդուրի (Իշթարդուրի) Ա արքային, իսկ պատերազմական իրադարձությունները համադրել սեպագիր աղբյուրներից հայտնի Բ. ա. 830-826 թթ. դեպքերի հետ⁴:

³ Դիոդորոս Միլիլիացու այս և ստորև մեջբերված հատվածները տրվում են Ա. Մ. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, որը կատարվել է **Diodori**, Bibliotheca Historica, vol. I-V, Lipsiae, 1866-1868, հրատարակությունից: Այս հատվածը տե՛ս **Դիոդորոս Միլիլիացի**, Պատմական գրադարան (հատվածներ) // «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 14, «Հին հունական աղբյուրներ», Բ (թարգմ. Ա. Մ. Կրկյաշարյանի), Եր., 1985, էջ 15-16: Հմմտ. **A. Nichols**, նշվ. աշխ., էջ 58; **L. Llewellyn-Jones, J. Robson**, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

⁴ Տե՛ս **S. Դալայան**, Օտար պատմագիրներից հիշատակված Հայաստանի ամենավաղ արքան, // ՊԲՀ, 2007, թիվ 1, էջ 249-261: Հեղինակն առաջարկում է «Բարզանես» անունն իրանական հիմքով մեկնաբանել իբրև «հմայիչ, սիրելի, սիրեկան», որը համարում է Արա Գեղեցիկի «գեղեցիկ» մակդիրը, իսկ Արայի պատմական կերպարի նախա-

Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ Նինոս-Բարգանես հակամարտության մեջ պետք է տեսնել Ասորեստանի արքա Թիզլաթպալասար Գ-ի Բ. ա. 735 թվականին դեպի Ուրարտու կատարած արշավանքի արձագանքը⁵:

Առաջարկվել է, անունների ակնհայտ նմանությունից ելնելով, Բարգանեսին նույնացնել Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Արդինի-Մուսասիրի քրմապետ-արքա Ուրգանայի հետ: Ըստ այդմ, Նինոս-Բարգանես պատերազմը պետք է համարել Բ. ա. 714 թ. Ասորեստանի արքա Սարգոն Բ-ի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արշավանքի հիշողությունը⁶:

Ինչ խոսք, կարելի է անել նման այլ ենթադրություններ ևս, որոնք այս կամ այն չափով կլինեն համոզիչ, բայց և կունենան խոցելի կողմեր: Մակայն մենք ձեռնպահ կմնանք նման փորձերից՝ կրկին արձանագրելով այն, ինչ ընդունում են բոլոր ուսումնասիրողները: Այն է՝ Նինոսն անտիկ պատմագրության մեջ Ասորեստանի հավաքական կերպարն է, պետության հիմնադիրն ու մայրաքաղաք Նինվեի անվանադիրը: Ասորեստանն այստեղ հակամարտում է Հայկական լեռնաշխարհի մեծ պետության դեմ, որն Արմենիա-Հայաստանն է և համապատասխանում է սեպագիր սկզբնաղբյուրների և Աստվածաշնչի Ուրարտու-Արարատ-Բիայնիլի թագավորությանը: Սա նշանակում է, որ Ուրարտու-Հայաստան նույնականությունը փաստվում է նաև Աքեմենյան Պարսկաստա-

տիպ է համարում Սարգուրի Ա-ին: Նրա անվան ասուրական տարբերակը՝ «Իշթար-դուրի»՝ «Իշթարի հովանավորյալ» թարգմանությամբ, Տ. Դալայանը նույնական է համարում «Շամիրամի սիրելի» մակդիրին, որը պատշաճում է Արա Գեղեցիկին: Հեղինակն իր տեսակետի լրացուցիչ հիմնավորում է համարում Արա Գեղեցիկի Արամի որդի, իսկ Սարգուրի Ա-ի՝ Արամե Ուրարտացու հաջորդ լինելը:

Գրավիչ լինելով հանդերձ՝ տեսակետն ունի խոցելի կողմեր և քիչ հավանական է: Նախ անհավանական է, որ նոր մայրաքաղաքի հիմնադրման արձանագրության մեջ (որը նրա «կյանքի գործի» արձանագրումն էր) արքան ներկայանա ոչ թե իր անվամբ, այլ մակդիր-մականունով: Նույնը վերաբերում է նաև արքայի հայրանվանը, որն այս դեպքում ոչ թե Արամ է, այլ Լուծիպրի: Սարգուրի Ա-ն Հայաստանի հարավային Նաիրի երկրի արքան էր, իսկ Արամեն՝ կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան Ուրարտու-Արարատի. դրանք հստակորեն տարբերակվում են Բ.ա. IX դարի առաջին կեսի ասորեստանյան արձանագրություններում: Այս ամենից բացի, չունենք որևէ փաստ, որ Սարգուրի Ա-ն հպատակվել է Ասորեստանին: Ավելին, այն, որ նա կրում է ասորեստանյան արքաների տիտղոսաշարը, մղում է մտածելու, որ դա կարող էր լինել արձագանքը հակառակորդ երկրի նկատմամբ նրա տարած հաղթանակի:

⁵ Տե՛ս **A. Nichols**, նշվ. աշխ., էջ 131: Հեղինակը սխալմամբ Թիզլաթպալասար Գ-ին կոչում է Թիզլաթպալասար Ա: Նա առաջարկում է Թիզլաթպալասար Գ-ի Տուշպա-Վան հասնելը, այն պաշարելը, սակայն չգրավելը նույնացնել Նինոս-Բարգանես առձակատան հետ, ինչը համոզիչ չէ: Թիզլաթպալասար Գ-ն Բ.ա. 743-ին կարողացավ կանգնեցնել Սարգուրի Բ-ի առաջնաղացումը ներկայիս Սիրիայի տարածքում (հակառակ դեպքում Ասորեստանը կարող էր կանգնել կործանման վտանգի առաջ), իսկ ութ տարի անց, միայն հասնելով Տուշպայի մատույցներին, ի գործը չեղավ նվաճել այն: Այս արշավանքից հետո Վանի (Արարատ-Ուրարտու) թագավորությունը ոչ միայն չհպատակվեց Ասորեստանին, այլև տասնամյակներ շարունակ վերջինիս գլխավոր մրցակից-ախոյանն էր Առաջավոր Ասիայում:

⁶ Տե՛ս **F. W. König**, նշվ. աշխ., էջ 36:

նի դիվանների վավերագրերի և դասական ժամանակաշրջանի հունական պատմագրության տվյալների համադրությամբ: Ավելացնենք, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սեպագիր դպրությունն ուղիղ ժառանգորդն է Հին Արևելքի ավելի վաղ գոյություն ունեցած դպրության կենտրոնների, այդ թվում՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի սեպագրական ավանդույթների: Իսկ Աքեմենյան տերության պաշտոնական եռալեզու սեպագիր արձանագրություններում երեք դար շարունակ փաստվել է Ուրարտու-Արմինա/Արմենիա-Հայաստան նույնականության հանգամանքը⁷:

Դիոդորոս Միկիդիացու «Պատմական գրադարանի» երկրորդ գրքում, որն, ինչպես նշվեց, գրված է հիմնականում Կտեսիաս Կնիդացու տեղեկությունների հիմամբ, պահպանվել է Հայաստանին վերաբերող ևս երկու տեղեկություն: Երկուսն էլ տեղ են գտել Ասորեստանի թագուհի Մեմիրամիսի մասին պատմող բաժիններում, որոնցում հեղինակը քանիցս շեշտում է, որ այդ տեղեկությունները ևս քաղված են Կտեսիաս Կնիդացուց: Մեկը պատմաաշխարհագրական բնույթի է և վերաբերում է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքներին. դա կներկայացնենք ստորև՝ մեր հոդվածի երրորդ Հայաստանի բնաշխարհին վերաբերող բաժնում: Երկրորդը պատմում է Հայաստանի լեռներից գետով մինչև Բաբելոնիա հսկա ժայռաբեկոր տեղափոխելու մասին. «Մեմիրամիսը Հայաստանի լեռներից մի քար կտրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ 25: Նա գորքերի և եզների բազմաթիվ լծերով այդ քարն իջեցրեց դեպի գետը և այնտեղ բարձրացրեց լաստի վրա ու դրանով հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բաբելոնիա, այն կանգնեցրեց ամենաերևելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն, իր ձևի պատճառով, անվանում են կոթող և համարում այսպես կոչված յոթ հրաշալիքներից մեկը» (գիրք II, գլ. XI, 4)⁸:

Ուշագրավ այս տեղեկությունը միակը չէ իր տեսակի մեջ: Հիշենք Հերոդոտոսի՝ Հայաստանից Եփրատ գետով Բաբելոն նավարկող նա-

⁷ Աքեմենյան եռալեզու սեպագիր արձանագրություններում Հայաստանի մշտական անվանումներն են պարսկերեն բաժնում «Արմինա», բաբելոնում՝ «Ուրարտու», էլամերենում՝ «Հարմինույա» երկրանունները, ինչը փաստում է դրանց՝ միննույն երկրի տարբեր անվանումներ լինելը: Այդպես է ոչ միայն Դարեհ Ա-ի (Ք.ա. 522-486 թթ.) հանրահայտ Բեհիստունյան արձանագրության մեջ, այլև նույն արքայի Պերսեպոլիսի, Սուզայի և Նախշ-ի Ռուստամի տարեգրություններում, նաև Ք.ա. V-IV դարերում իշխած Քսերքսես (Ք.ա. 486-465 թթ.) և Արտաքսերքսես (Բ կամ Գ) արքաների արձանագրություններում (տե՛ս **R.G. Kent**, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III*, New Hawen, 1953, էջ 107-110, 112, 114, 116-138, 141-142, 150-152, 155-156; **Գ. Նալբանդյան**, Դարեհ Վշնասպի Բիսթունյան արձանագրությունը, Եր., 1964, §§ 26-30 և 49-52; **P. Lecoq**, *Les inscriptions de la Perse achéménide*, Gallimard, 1997, էջ 83-96, 187-217, 219-221, 228, 232-233, 256-258, 271-272; **R. Schmitt**, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, Wiesbaden, 2009, էջ 9-10, 36-96, 101-102, 117-119, 123-127, 164-169, 198-199 և այլն):

⁸ Տե՛ս **Դիոդորոս Միկիդիացի**, Պատմական գրադարան, էջ 27: Ս. Մ. Կրկյաշարյանը «Հայաստանի լեռներ»-ի փոխարեն թարգմանում է «Հայկական լեռներ», ինչը ճիշտ չէ:

վերի մասին տեղեկությունը⁹: Նշենք նաև, որ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատով դեպի Միջագետք նավարկության մասին տեղեկություններ են հաղորդում դեռևս շումերական աղբյուրները: Դրանց համաձայն՝ Ք.ա. 28-27-րդ դարերում Արատտա երկրից Եփրատով Շումեր փոխադրվել են ապրանքներ, իրականացվել ռազմական արշավանք¹⁰:

Կտեսիաս Կնիդացին Աքեմենյան դարաշրջանի Հայաստանի պատմության մասին: Կտեսիաս Կնիդացուց պահպանված հատվածներում Ասորեստանի և Հայաստանի հարաբերություններին հաջորդում են Աքեմենյան դարաշրջանի պատմությանը վերաբերող մի քանի դրվագներ: Դրանցից առաջինում Հայաստանի մասին չի խոսվում, սակայն դրա շնորհիվ կատարվում է կարևոր մի ճշգրտում: Խնդիրն այն է, որ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկում ասվում է, որ մահվանից առաջ Կյուրոս Բ Մեծն իր կրտսեր որդի Տանառքսարեսին հռչակել է մարերի, հայերի և կադուսացիների փոխառքա¹¹: Այս տեղեկությունը մեծ տարակուսանք է առաջացնում, քանի որ այդ ժամանակ Տիգրան Երվանդյանը դեռ ողջ էր, որը Կյուրոսի գլխավոր դաշնակիցն էր և Հայաստանի արքան: Բարեբախտաբար, պահպանվել է այդ հարցում Քսենոփոնի սկզբնաղբյուր Կտեսիաս Կնիդացու երկի համապատասխան հատվածը, որում նշվում է, որ Կյուրոսը որդուն (Կնիդացու երկում՝ Տանիոքսարկես) տվել է տերության արևելյան մասը՝ բակտրիացիների, խորազմացիների, պարթևների և քարմանների երկիրը: Այդ վկայությունը պահպանվել է «Պարսկականքի» VII-IX գրքերի սեղմ շարադրանքում, որը կատարել է Փոտ պատրիարքը¹²: Դրա շնորհիվ պարզ է դառնում,

⁹ «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենագարմանային: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար դեպի Բաբելոն, կյոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռիներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և շատ մեծ, և առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն» (գիրք I, 192; տե՛ս նաև **Հեռոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Եր., 1986, էջ 79-80):

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., 2005, էջ 16-18, 58-59, և հղված գրականությունը:

¹¹ Տե՛ս **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Եր., 2000, էջ 362, 391-392:

¹² Փոտ պատրիարքը հեղինակել է մի շարք աշխատանքներ, որոնցից ամենանշանավորը «Գրադարան» կամ «Միրիոբիբլիոն» (բառացի՝ «Հազար գիրք») երկն է, որին մեր նախնիները տվել են գրաբարյան գեղեցիկ «Բյուրամատյան» անվանումը: Այդ աշխատության մեջ Փոտ պատրիարքը քննական դիտողություններով ներկայացնում է անցյալի հեղինակների 386 աշխատություններ՝ գետեղելով դրանք 280 գլուխներում, որոնք կոչվում են «կողեքսներ»: Այդ աշխատության շնորհիվ լիակատար կորստից փրկվել են բազմաթիվ հեղինակների գործեր (թեկուզև վերաշարադրանքի տեսքով): Կտեսիաս Կնիդացու «Պարսկականքի» 14-18-րդ գրքերի և «Հնդկականք» աշխատության սեղմ շարադրանքը տեղ են գտել «Բյուրամատյանի» 72-րդ կողեքսում: Վերոնշյալ տեղեկությունը տե՛ս **Փոտ պատրիարք**, Բյուրամատյան, կողեքս 72, 8; հմմտ. **Ն. Արնոնգ**, Քննական պատմություն Հայոց // Երկեր, հ. Դ, Եր., 2009, էջ 370; **F. W. König**, նշվ. աշխ., էջ 5; **A. Nichols**, նշվ. աշխ., էջ 90; **L. Llewellyn-Jones, J. Robson**, նշվ. աշխ., էջ 173:

որ Քսենոփոնի երկում տեղի է ունեցել խեղաթյուրում, և ճշտվում է Տա-նաոքսարեսի (Տանիոքսարկեսի) մասին տեղեկությունը:

Հայաստանին առնչվող հաջորդ վկայությունն առկա է «Պարսկա-կանքի» XIV - XVIII գրքերի սեղմ շարադրանքում, որը նույնպես կա-տարել է Փոտ պատրիարքը: Այն վերաբերում է Աքեմենյան արքունի-քում շատ ազդեցիկ դիրք գրաված պափլագոնացի ներքինի Արտոքսա-րեսին: Վերջինս Արտաքսերքսես Ա-ի (Ք.ա. 464-424 թթ.) կողմից աք-տորվեց Հայաստան, իսկ նրա մահվանից հետո, վերադառնալով հա-յաստանյան աքտորից, հեծելագործի հրամանատար Արքարիոսի և Ե-գիպտոսի սատրապ Արքսանոսի հետ գահ բարձրացրեց Օքոսին, որը թագավորեց Դարեհ Բ գահանունով (Ք.ա. 423-404 թթ.):

«Ներքինի Արտոքսարեսն արքտորվեց Հայաստան, քանի որ հաճախ և ավելորդ ազատությամբ էր խոսում արքայի մոտ ի պաշտպանություն Մեգաբյուզեսի» (XIV – XVII գրքերից)¹³:

«Նրան (Օքոսին) միացավ Արքարիոսը՝ հեծելագործի հրամանա-տար, և Արքսանոսը՝ Եգիպտոսի սատրապ: Ներքինի Արտոքսարեսը ե-կավ Հայաստանից և թագ դրեց Օքոսի գլխին՝ նրա կամքին հակառակ: Այդպես Օքոսը դարձավ թագավոր և ընդունեց Դարեհ անունը» (XVIII գրքից)¹⁴:

Կտեսիաս Կնիդացին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հայաստանի սատրապ Օրոնտաս-Երվանդ Բ-ի հայր Արտասուրա-Արտաշիրի մասին, որն ուներ խիստ ազդեցիկ դիրք Աքեմենյան արքու-նիքում և համարվում էր «արքայի աչքը»: Արտասուրա-Արտաշիրի մա-սին Կնիդացու տեղեկությունները, սակայն, վերաբերում են Աքեմենյան արքունիքում նրա գործունեությանը և չեն առնչվում Հայաստանին¹⁵:

Կտեսիաս Կնիդացին Հայաստանի բնաշխարհի մասին: Այս բաժ-նում առաջինը պետք է նշել Եփրատի և Տիգրիսի ակունքների մասին տեղեկությունը, որի մասին հիշատակվում է Դիոդորոս Միկիլիացու «Պատմական գրադարանի» երկրորդ գրքում, Մեմիրամիսի մասին պատմության ընթացքում: Տեղեկությունը հետևյալն է. «Նեղոսից և Գանգեսից հետո Եփրատը և Տիգրիսը, կարելի է ասել, առավել նշանա-կալից գետերն են Ասիայում, որոնց ակունքները Հայաստանի լեռնե-րում են և գտնվում են իրարից երկու հազար հինգ հարյուր ասպարեզ հեռավորության վրա» (գիրք II, գլ. XI, 1)¹⁶:

¹³ Փոտ պատրիարք, Բյուրամատյան, կողմ 72, 40; F. W. König, նշվ. աշխ., էջ 16; A. Nichols, նշվ. աշխ., էջ 97; L. Llewellyn-Jones, J. Robson, նշվ. աշխ., էջ 190:

¹⁴ Փոտ պատրիարք, Բյուրամատյան, կողմ 72, 47; F. W. König, նշվ. աշխ., էջ 19; A. Nichols, նշվ. աշխ., էջ 98; L. Llewellyn-Jones, J. Robson, նշվ. աշխ., էջ 193:

¹⁵ Նրա մասին գրում են բազմաթիվ այլ հույն պատմիչներ (Քսենոփոն, Դիոդորոս Միկիլիացի, Պլուտարքոս և այլք): Նա վկայված է Պերգամոնի և Նեմրուֆ լեռան արձանագրություններում: Այդ ամենին, սակայն, այստեղ չենք անդրադառնա, քանի որ դա դուրս է մեր քննարկման նյութի շրջանակից:

¹⁶ Դիոդորոս Միկիլիացի, Պատմական գրադարան, էջ 27:

Ուշագրավ է Կտեսիաս Կնիդացու տեղեկությունը Հայաստանում առկա մի ձկնատեսակի մասին, որը հայտնի էր իբրև «սև ձուկ» և անմիջապես մահվան պատճառ էր դառնում այն ուտողի համար: Հասկանալի է, որ արքունի բժշկին նման ձկան մասին տեղեկությունը պետք է բազմակողմանիորեն հետաքրքրեր:

Թե Կնիդացու որ աշխատանքում է տեղ գտել այս տեղեկությունը, հայտնի չէ: Այն մեզ է հասել երկու հեղինակի միջնորդությամբ: Առաջինը Ք.ա. III դարի հեղինակ Անտիգոնոս Կարիստացու «Հրաշապատումների ժողովածու» երկում է. «*Ըստ Կալլիմաքոսի՝ Կտեսիասն իր պատմության մեջ խոսում է Հայաստանում ժայռից բխող ջրի մասին, որն իր հետ բերում է սև ձուկ, որը սպանում է ցանկացած մեկի, ով այն ուտում է*»¹⁷:

Երկրորդ վկայությունը պահպանվել է Պլինիոս Ավագի «Բնական պատմություններ» աշխատության էջերում. «*Կտեսիասը գրում է, որ Հայաստանում կա մի աղբյուր, որում բազմանում է սև ձուկ. այն ուտելիս անմիջապես մահվան պատճառ է դառնում*»¹⁸:

* * *

Նշվածներից բացի, հայագիտության համար հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել Զոստրիանոսի թոռ Արմենիոսի մասին տեղեկությունը, որը Զրադաշտի և այլոց հետ համարվել է մոզական գիտության մեծագույն հեղինակություններից մեկը: Տեղեկությունն առկա է եղել Կնիդացու I-III (Ասորեստանի մասին պատմող) գրքերում և պահպանվել է Արնոբիոսի «Ընդդեմ հեթանոսների» երկում¹⁹: Յ. Մարկվարտն առաջարկում է այս Արմենիոսին համադրել Պլատոնի «Պետություն» աշխատությունից հայտնի Արմենոսի հետ, որի որդի էրը մարտադաշտում զոհվելուց տասներկու օր անց հարություն է առել²⁰: Վերջինս հայագիտության մեջ նույնացվել է Արա Գեղեցիկի հետ²¹:

Ամփոփելով տեսնում ենք, որ Կտեսիաս Կնիդացու երկերից պահպանված՝ Հայաստանին առնչվող տեղեկությունները բաժանվում են երեք հիմնական ոլորտի: Դրանք վերաբերում են Ասորեստանի ու Հայաստան-Ուրարտուի հարաբերությանը, Աքեմենյան դարաշրջանի Հայաստանի պատմությանը, Հայաստանի բնաշխարհին, և բոլորն էլ ուշագրավ ու կարևոր վկայություններ են հայագիտության համար:

¹⁷ Անտիգոնոս Կարիստացի, Հրաշապատումների ժողովածու, 165; հմմտ. A. Nichols, նշվ. աշխ., էջ 127:

¹⁸ Պլինիոս Ավագ, Բնական պատմություններ, XXXI, գլ. XIX, 25; հմմտ. A. Nichols, նշվ. աշխ., էջ 127:

¹⁹ A. Nichols, նշվ. աշխ., էջ 72; L. Llewellyn-Jones, J. Robson, նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁰ Տե՛ս J. Marquart, նշվ. աշխ., էջ 527-529:

²¹ Տե՛ս, օրինակ, Մ. Էմին, Վեպ հնոյն Հայաստանի. Քննություն, Մոսկվա, 1850, էջ 85-88; Ն. Արոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006, էջ 43-48; Ա. Հ. Մառտիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 256-258; Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1944, էջ 70-72 և այլն:

Բանալի բառեր – *Կտեսիաս Կնիդացի, Հայաստան, Ուրարտու, Ասորեստան, Արևմտյան տերություն, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Փոտ պատրիարք*

АРТАК МОВСИСЯН – Сведения Ктесия Книдского об Армении. – Одной из наиболее заметных фигур классической греческой историографии является Ктесий Книдский (V–IV вв. до н. э.), который 17 лет провёл во дворце одного из царей Ахеменидской династии; в своих сочинениях он использовал персидские письменные источники и народные предания. Поэтому его «Персика» («Книга о Персии») считается первостепенным историческим источником.

Данные Ктесия Книдского об Армении можно разделить на три основные группы. Они затрагивают отношения между Ассирией и Арменией-Урарту, историю Армении в эпоху Ахеменидов, её природу и содержат важные для арменоведения свидетельства.

Ключевые слова: *Ктесий Книдский, Армения, Урарту, Ассирия, Ахеменидская держава, Диодор Сицилийский, патриарх Фотий*

ARTAK MOVSISYAN – The Testimonies of Ctesias of Cnidus about Armenia. – One of the most remarkable figures in classical Greek historiography is Ctesias of Cnidus (V-IV centuries BC), who spent 17 years in the palace of the Achaemenid empire and used Persian written sources and traditional histories. Therefore, his work “Persika” is the primary historical source.

The testimonies of Ctesias of Cnidus about Armenia can be divided into three main groups. They are about the relations between Assyria and Armenia-Urartu, about the history of Armenia in the Achaemenid epoch and the nature of Armenia. All of them are important testimonies for Armenology.

Key Words: *Ctesias of Cnidus, Armenia, Urartu, Assyria, Achaemenid Empire, Diodorus of Sicily, Patriarch Photios*

Ներկայացվել է՝ 11.02.2020

Գրախոսվել է՝ 10.03.2020

Ընդունվել է տպագրության՝ 25.05.2020